

ATATÜRK'ÜN TBMM AÇILIŞ KONUŞMALARINI IŞIĞINDA TÜRK-SOYET SİYASİ İLİŞKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1923-1938)

Yrd. Doç. Dr. Necmi UYANIK
Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
nuyanik@selcuk.edu.tr

Özet

Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği hemen hemen aynı zamanlarda kurulmuşlardır. Kuruluşları öncesi birbirine benzer sancılı bir süreç geçiren bu iki devlet, Türk Milli Mücadele yıllarında birbirine yaklaşmaya başlamış ve bu durum İkinci Dünya Savaşına kadar devam etmiştir. Bu çalışmada 1923-1938 yılları arasında Atatürk'ün TBMM'nin açılış konuşmalarında Türk-Sovyet ilişkileri hakkında söylediği sözlerin tarihi süreçte değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği, Türk-Sovyet ilişkileri, Rus, Atatürk

EVALUATION OF TURKISH-SOVIET POLITICAL RELATIONSHIP IN LIGHT OF ATATURK'S SPEECH IN THE OPENING OF TBMM (1923-1938)

Abstract

Republic of Turkey and Soviet Union were founded almost the same time. Both of them encountered difficulties and they became close to each other during the Turkish National Struggle and this closeness continued from to the II. World War. In this paper I aim to evaluate the speech of Atatürk about Turkish-Soviet Relationship in the opening of TBMM. The words will be studied according to the historical period.

Key Words: Republic of Turkey, Soviet Union, Turkish-Soviet relationship, Russian, Atatürk

GİRİŞ

Birbirine komşu coğrafyalarda yaşayan Türk ve Rus milletlerinin ilişkileri köklü bir tarihi geçmişe sahiptir. Özellikle Rusların milletleşme sürecini tamamlamaları ile ivme kazanan karşılıklı iletişim, öncelikle sınır boylarında çeşitli temaslar şeklinde başlamış ve ardından oldukça geniş bir hatta devam etmiştir. İki millet arasındaki siyasi ilişkilerin resmî başlangıcı ise, Rus elçisi Mihail Pleşçeyev'in 1492'de Osmanlı Devleti tarafından kabulüne dayandırılmaktadır (Kurat, 1993:118).

XVIII ve XIX. yüzyıllarda Rusya sınırlarını genişletip dünyadaki etki alanını arttırırken, bu genişlemenin önemli bir kısmı Osmanlı ve diğer Türk soylu devletlere karşı gerçekleşmiştir. Bunun sonucu olarak da; Türk-Rus ilişkilerinin siyasî kısmını, uzun yıllar boyunca savaşlar ve karşılıklı geliştirilen stratejiler oluşturmuştur. Türk-Rus ilişkiler tarihinde dikkate değer bir başka durum ise, siyasî ilişkilerin ne kadar kötü olursa olsun, ticarî ilişkilerin daima belirli bir seviyenin altına düşmemesidir.

XX. yüzyılın başlarında tekrar cephede karşılaşılan Türk ve Rus halkı, I.Dünya Savaşında birbirlerine karşı durmuşlardır. Kısaca özetlemek gerekirse her iki devlet için de, savaşta kazandıkları askeri başarılar istenilen sonucu vermemiş, iki ülke de özel durumları neticesinde I.Dünya Savaşından toprak kayıpları ile ayrılmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından toprakları işgal edilen Türkiye'de Millî Mücadele hareketi başlamış, Rusya'da ise sosyalist darbe neticesinde iç savaş hüküm sürmüştür. 1922 yılına kadar her iki ülke iç ve dış düşmanları ile savaş halinde olmuş, bu tarihten sonra da iki ülke coğrafyasında barış gerçekleşme şansını bulabilmiştir. 1 Aralık 1922 tarihinde Rus Çarlığı'nın yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 29 Ekim 1923 tarihinde de Osmanlı Devleti'nin yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Yeni rejimlerin kurulan yeni devletlerle resmîleştirilmesinin ardından, Türk-Rus ilişkileri yerini yeni bir terminolojiye ve yaşanan tarihi süreçte Türk-Sovyet ilişkilerine bırakmıştır.

1. Millî Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri

Çalışmanın bu kısmında ilerleyen yıllardaki Türk-Sovyet ilişkilerinin temelini oluşturması ve sonraki ilişkilerin özellikle sosyal temelini hazırlaması nedeniyle Türk Millî Mücadele yıllarında Türk-Sovyet siyasî ilişkilerine kısaca değinmekte fayda vardır.

Millî Mücadelenin başladığı ilk günlerden itibaren Türk ve Sovyet yetkililer temasa geçmişler, ortak düşman olarak görülen Batılı ülkelere karşı birlikte ne yapabileceklerini ya da birbirlerine nasıl yardım edebilecekleri masaya yatırmışlardır. Aynı düşmana karşı savaşan iki ülkenin çıkarlarının bu noktada keşiştiğinin pek çok örneğinden birisi de dönemin *İzvestiya* Gazetesinde (22 Şubat

1919 tarihli) yayınlanan bir haberdir. Bu haber devrin stratejik havasını tüm gerçekliği ile yansıtmaktadır: “Türkiye, Sovyet Rusya’nın çok nazik olan güney sınırlarında etkin bir tampon bölge teşkil etmekle kalmıyor, o aynı zamanda İtilaf Devletleri’nin Rusya’yı Karadeniz’den bloke etmesine imkân vermiyor. Bu nedenle Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı, Rusya’nın da hayati çıkarlarına uygundur” (Benhür, 2008a:87-88).

Milli Mücadele dönemindeki Türk-Sovyet yakınlaşmasının Türkiye açısından bir diğer beklentisinin de; bu yakınlaşmadan endişeye düşecek olan Batılı devletlerin Türkiye’ye karşı daha ılımlı bir tavır takınma ihtimallerinin bulunması durumudur (Gürün, 1995:11).

Milli Mücadele döneminde Türk ve Sovyet heyetleri birbirlerini sık sık ziyaret etmişlerdir. Çeşitli fikir alışverişlerinin gerçekleştiği bu ziyaretlerden birisi de Mustafa Kemal’in Havza’da bulunduğu zaman bizzat kendisinin bazı Sovyet temsilcileriyle yaptığı görüşmedir (Yerasimos, 1979:107). Sovyet temsilciler, 23 Temmuz 1919’da gerçekleşen Erzurum Kongresine de katılacaklardır (Sonyel, 1995:106).

23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM, 26 Nisan 1920’de Mustafa Kemal imzası ile Lenin’e bir mektup göndermiştir. TBMM’nin ilk dış politika icraatlarından olan bu girişim dönemin Türk-Sovyet ilişkilerinin geldiği noktayı göstermesi açısından da oldukça önemlidir (Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 2006:304-305). 9 Kasım 1920 tarihinde Sovyet Büyükelçiliğinin Ankara’da açılması da ilişkilerin gücünü gösteren bir başka örnek olarak dikkat çekmektedir (Şamsutdinov, 1999: 201)¹.

16 Mart 1921 tarihi, Türk-Sovyet ilişkiler kronolojisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu tarihte, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile her iki hükümet de birbirlerini buldukları ülkenin resmî temsilcileri olarak tanımışlar ve sınırlarını kabul etmişlerdir. Aynı şekilde eski dönemdeki antlaşma ve mali yükümlülükler iptal edilmiş ve Türkiye’nin Çarlık Rusya’sına olan borçları ortadan kalkmıştır (Soysal, 1983: 27-38).

Çalışmanın bu kısmında vurgulanması gereken bir diğer konu da, Milli Mücadele yıllarında alınan Sovyet yardımları meselesidir. 22 Eylül 1920 tarihinde başlayan Rus askeri yardım sevkiyatı (Işın, 1946: 35) uzunca bir süre devam etmiştir. Özellikle Rusların Tuapse Limanından yapılan bu sevkiyatları yerinde organize etmek amacıyla Lazistan Mebusu Osman Bey de buraya askeri ataşe olarak görevlendirilmiştir (Perinçek, 2005: 59-60). Askeri malzemeye ilave olarak

¹ 21 Kasım 1920 tarihinde TBMM aldığı bir kararla Ankara Milletvekili Ali Fuad (Cebesoy) Paşa’yı Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği’ne atanmıştır. Atanmanın üzerinden fazla zaman geçmeden Ali Fuad Paşa ve maiyeti Moskova’ya gitmek üzere yola çıkmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C.V, TBMM Basımevi, Ankara 1981, s.439-469 ve Ali Fuad Cebesoy, Moskova Hatıraları, Temel Yay., İstanbul 2002, s.101-104.

zaman zaman çeşitli miktarlarda Sovyet altın ve parası da Milli Mücadelenin çeşitli aşamalarında kullanılmak üzere Türkiye'ye gönderilmiştir².

2. 1923-1938 Yılları Arasında Atatürk'ün TBMM Açış Konuşmalarında Türk-Sovyet İlişkilerinin Değerlendirilmesi

29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanı ile yeni Türk Devletinin rejimi resmileşmiştir. Bundan kısa bir süre önce 22 Aralık 1922 tarihinde de Sovyetler Birliği resmen kurulmuştur. Bu çalışmanın asıl konusu olan; Cumhuriyet dönemi TBMM açış konuşmalarında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerini gelişen siyasî şartlar içerisinde değerlendirmesi meselesi de 1924 yılı 1 Kasımındaki konuşmasından itibaren başlamaktadır. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında: *"Kadim Dostumuz Rusya Sovyet Cumhuriyetiyle münasebatımız dostluk vâdisinde her gün daha ziyade inkişaf ve terakki etmektedir. Hükümet-i Cumhuriyetimiz Rusya Sovyet Cumhuriyetiyle hakiki ve vâsi hüsnü münasebatı, mazide olduğu gibi, şiarı siyasi addetmektedir"* (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:139-147) demiştir. Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa, Rusya Sovyet Cumhuriyetini, Türkiye'nin kadim dostları arasına koymaktadır. Fakat burada gözden kaçmaması gereken bir husus, Türk-Rus kadim dostluk ilişkisinin Türk-Sovyet ilişkiler süreci içerisinde anılması, önceki Türk-Rus ilişkilerine bu atfın yapılmamasıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1924'te TBMM açış konuşmasını yapmasından kısa bir süre önce, 1924 Eylül'ünde ileride imzalanması düşünülen Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktının ön çalışmaları başlatılmıştır (Benhür, 2008b:296).

1925 yılında Türk-Sovyet ilişkileri açısından en önemli gelişme, Musul Meselesinin uluslararası arenadaki görüşmelerinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi destekler bir tavır takınmasıdır (Benhür, 2008b:297). Türk-Sovyet ilişkilerine ait, dönemin bir başka gelişmesi de, Türkiye Cumhuriyeti'nin 3 Haziran 1925 tarihinde aldığı bir kararla içlerinde Zeki Velidi Togan'ın da bulunduğu bir grup Sovyet ilticacısının vatandaşlığa kabulüdür (BCA, f.30.18.1.1. y. 14.35.4.).

1 Kasım 1925 tarihinde TBMM kürsüsünden halka ve milletvekillerine seslenen Mustafa Kemal Paşa: *"Komşumuz ve dostumuz Sovyet Cumhuriyetiyle münasebetimiz samimanedir. Yekdiğere karşı emniyetbahş bir hattı hareket üzerindeyiz"* (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:147-157) açıklamasında bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, her iki devletin samimi ilişkiler içerisinde olduğunu söylemekle, muhtemelen Musul Meselesi süresince görülen Sovyet desteğini kast etse gerektir.

² Sovyetlerin Türkiye'ye Milli mücadele yıllarında gönderdiği parasal yardımlarla ilgili çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Ortak kanı ise ilk yardımın 8 Eylül 1920 tarihinde Erzurum'a ulaştığı yönündedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Ünüvar, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, Göçebe Yay., İstanbul 1997, s.61.

Mustafa Kemal'in TBMM açılış konuşmasının üzerinden çok geçmeden Türk-Sovyet ilişkiler tarihinin en önemli mihenk taşlarından birisi olacak olan Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması 16 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanmıştır. Bu antlaşma her iki ülkenin de imzaladığı ilk saldırmazlık antlaşmasıdır (Gürün, 1995: 117).

1926 yılında Türkiye, I.Dünya Savaşı'nda karşı karşıya geldiği ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çaba harcamıştır. Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri ise üst düzeyde devam etmiştir. Bunun bir göstergesi olarak da, Ziraat Vekili Sabri (Toprak) Bey Moskova'yı ziyaret etmiştir (BCA, f.30.18.1.1. y.16.69.15.).

1 Kasım 1926 tarihindeki konuşmasında ise Mustafa Kemal Paşa'nın Türk-Sovyet ilişkileri üzerine görüşleri şu şekildedir: "*Rusya ile münasebatımız tasdikınıza iktiran eden emniyet ve bitaraflik muahadesiyle tesbit edilen esaslar üzerinde halisane ve samimanedir. Tahdid-i hudut; bermutat müsait bir hava içinde neticelendi. İkamet ve ticaret müzakeratı da çok ilerledi*" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açılış Konuşmaları, 1987:157-169). Görüldüğü üzere Mustafa Kemal konuşmasında 16 Aralık 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşmasına atıf yapmış ve adı geçen antlaşmayı referans göstererek Türk-Sovyet ilişkilerinin halis ve samimi olduğunu vurgulamıştır. Yine imzalanmış olan Hudut düzenleme protokolleri ve üzerinde çalışmalar yapılan ticari antlaşmalara da atıflar yapan Mustafa Kemal, genel olarak Türk-Sovyet ilişkilerinin iyi yolda olduğunu belirtmiştir. 1 Kasım 1926'daki konuşmasının devamında, genel olarak Türkiye'nin doğu sınırları ve komşuları ile olan ilişkileri konusunda açıklamalar yapan Mustafa Kemal, Sovyetler Birliği'nin de içinde olduğu grup hakkında ise şunları dile getirecektir: "*Görüyorsunuz ki, şark komşularımızla münasebatımızda takip ettiğimiz ve aradığımız hattı hareket, her türlü muzmirattan azade olarak yekdiğere emniyet ve yekdiğere huzur ve mülasemet içinde inkişaf veren açık ve samimi bir istikamettir*" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açılış Konuşmaları, 1987:157-169).

Mustafa Kemal'in kürsüden yaptığı açıklamaların hemen sonrasında 11 Kasım 1926 tarihinde Türk Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü (Aras), Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmiştir (Bilge, 1992:101). Tefvik Rüştü'nün Sovyetler Birliği ziyaretinin sonuçları kısa süre sonra ortaya çıkmış, 11 Mart 1927 tarihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Ankara'da Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması imzalanmıştır (Türkiye Cumhuriyetinin Andlaşmaları, 1992: 637).

1927 yılı TBMM açılış konuşması için aynı yılın 1 Kasım günü kürsüde yerini alan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, aynı yıl adet olduğu üzere konuşmasını yaparken bu kez Türkiye'nin dış politikasını ve komşuları ile olan ilişkilerini devlet bazında açıklamamış, sadece genel hatlarıyla konunun üzerinde durmuştur. Cumhuriyetin kurulmasından beri TBMM açılış konuşmalarında ismen zikredilerek kendisine yer bulan Sovyetler Birliği de, 1927 yılındaki konuşma metninde kendisine yer bulamamıştır. Bu durumu Türk-Sovyet ilişkilerinin artık statik bir hal aldığı ya da ilişki düzeyinin kabullenildiği şeklinde yorumlamak

mümkün olmakla beraber, dünyada yaklaşan ekonomik krizin ayak sesleri olarak düşünmek de uygun düşecektir.

1928 yılında da Türk-Sovyet ilişkileri daha önceki iyimser havada devam etmiş, aynı yılın 13 Mayıs'ında, Moskova'da Sovyet Dışişleri Bakanı ile, Türk Büyükelçisi arasında Türkiye'de bulunan Çarlık zamanından kalma Rus malları ve Sovyet mülkleri hakkında bir görüşme gerçekleştirilmiştir (Benhür, 2008b: 304).

Mustafa Kemal'in, 1 Kasım 1928'de gerçekleşen TBMM açış konuşmasında ise, 1 yıllık bir aradan sonra Sovyetler Birliği tekrar gündeme gelmiştir: "*Dostumuz Sovyet Hükümetiyle imzalanan yeni mukaveleler hudut ahalimizin münasebatını tanzim etmektedir*" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:173-181). Görüldüğü üzere Sovyetler Birliği, Mustafa Kemal'in konuşma metnine tekrar girmekle birlikte, eskisine nazaran oldukça kısa bir yer bulabilmiştir. Bu durumu bir önceki yıla ait sebeplere dayandırmak yanlış olmasa gerektir. Aynı şekilde Stalin'in artık Sovyetler Birliği'nde üçlü yönetime son verip ülkedeki hâkimiyetini tamamen kesinleştirmesi ve onun Batılı ülkelerden sürekli beklediği Sovyet karşıtı hareketler ve Türkiye'nin bu dönemde Batıyla daha çok entegre olma isteği, Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında Sovyetler Birliği'nin bu derece az yer almasında etkili olduğu söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1 Nisan 1929 tarihinde Sovyetler Birliği'nin öncülüğünü yaptığı ve Polonya, Romanya, Letonya, Estonya ve SSCB arasında imzalanmış olan Litvinof Protokolüne katılmıştır. (Gönlübol – Sar, 1969:85). – –

17 Ekim 1929 tarihinde de Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz Silahlarının Sınırlandırılması antlaşması imzalanacaktır (Benhür, 2008b: 306).

1 Kasım 1929'daki TBMM'nin açılış konuşmasında yine kürsüden tüm dünyaya seslenen Mustafa Kemal, adı geçen bu yılda 2 sene önceki gibi tek tek ülkeler ve ilişkiler konusuna değinmemiştir. Daha çok Türkiye'nin genel durumu ve stratejisi üzerinde duran Cumhurbaşkanının açıklamaları değerlendirme açısından önemlidir: "*Hariciyede dürüst ve açık olan siyasetimiz bilhassa sulh fikrine müstenittir. Beynelminel herhangi bir meselemizi sulh vasıtalarıyla halletmeyi aramak bizim menfaat ve zihniyetimize uyan bir yoldur. Bu yol haricinde bir teklif karşısında kalmamak içindir ki, emniyet prensibine ve onun vasıtalarına çok ehemmiyet veriyoruz. Beynelminel sulh havasının mahfuziyeti için Türkiye Cumhuriyeti iktidarı dâhilinde her hangi bir hizmetten geri kalmıyacaktır*" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:181-187). Bu açıklamadan sonra üzerinde düşünülmesi gereken konu, acaba Mustafa Kemal Paşa, dünya büyük bir ekonomik buhranın içerisindeyken 10 yıldan kısa bir süre sonra başlayacak olan büyük bir savaş ihtimalini önceden öngörmüş ve bu tehlikeye karşı hazırlıklı olmak düşüncesinde midir?

12 Aralık 1929'da Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Sovyetler Birliği içerisindeki etkinliği de göz önüne alınacak olursa bu ziyaret üst düzey bir temas olarak değerlendirilebilir. Mustafa Kemal'in de bizzat makamında kabul ettiği Karahan ile 1925 antlaşmasının protokollerinin uzatılması meselesi görüşülmüştür (Perinçek, 2005: 180).

Küçük çaplı temaslar ve olaylarla geçen 1930 yılının en önemli gelişmesi, 25 Eylül 1930 tarihinde Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras)'nın Moskova'ya resmî bir ziyarette bulunmasıdır. Bu ziyaret Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1930 tarihli TBMM açılış konuşmasında da kendisine yer bulmuştur: "*Hariciye Vekilimizin, büyük komşumuz ve dostumuz Sovyet Rusya'ya olan ziyaretlerinde gördüğü samimi kabul bizi mütehassis eyledi. İki memleket münasebetlerinin sağlamlığı bu vesile ile de tezahür etmiş oldu; bu cidden memnuniyeti mucip bir hâdisedir*" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açılış Konuşmaları, 1987:187-193). Görüldüğü üzere Mustafa Kemal, Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretini oldukça önemsemektedir. Bu ziyarette Sovyet tarafının gösterdiği hüsnü kabul özellikle vurgulanmış ve ilişkilerin sağlamlığının altı çizilmiştir.

18 Aralık 1930 tarihinde ise Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'u ziyaret etmiştir ve ikili arasında Avrupa'daki genel durum değerlendirmesi yapılmıştır (BCA, f.30.10. y. 219.480.42.).

1931 yılında da Türk-Sovyet ilişkileri olumlu şekilde devam etmiştir. 16 Mart 1931 tarihinde Moskova'da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ikinci Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması yapılmıştır (Perinçek, 2005: 211). 1931 yılının Türk-Sovyet ilişkileri açısından en önemli olayı kuşkusuz Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un Türkiye ziyaretidir. 26 Ekim 1931 tarihinde Türkiye'ye gelen Sovyet Bakan, (Türkiye'de Cumhuriyet Bayramı resepsiyonu da dâhil olmak üzere) pek çok programa katılmış ve çeşitli konularda temaslarda bulunmuştur (Bilge, 1992: 106).

1 Kasım 1931 tarihinde Mustafa Kemal, TBMM kürsüsünde Türk-Sovyet ilişkileri hakkında şu sözleri söylemiştir: "*...Büyük dostumuz Sovyet Rusya'nın muhterem Hariciye Komiserini Ankara'da kabul etmekle memnun olduk. İki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle idame etmek tarafeynin büyük menfaat ve halis arzularının icabatından olduğu bu vesile ile de izhar ve tebarüz ettirilmiştir*" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açılış Konuşmaları, 1987:193-199). Mustafa Kemal'in konuşması incelendiğinde onun Litvinov'un ziyaretine ve Türk-Sovyet dostluğuna önem verdiği görülmektedir. Mustafa Kemal, tüm konuşmalarında olduğu gibi Türk-Sovyet dostluğunun sağlamlığı ve tecrübesinin altını çizmiş, ve gelecek için de olumlu dileklerini belirtmiştir. Bu konuşmanın zıt açıdan bakıldığında görülebilecek bir özelliği ise, Sovyetler Birliği hakkındaki kısmın TBMM açılış konuşmasının dış politika ile ilgili bahsinin sonlarında yer almasıdır. Daha önceki yıllarda başlarda yer alan bu temanın, Türk dış politikasındaki diğer gündem konularının

yoğunluğundan mı yoksa Türk-Sovyet ilişkileri kaynaklı bir sebepten mi sonlara kaldığı üzerinde düşünülmesi gereken bir soru olarak karşımızda durmaktadır.

1932 yılı bir nevi Litvinov'un Türkiye ziyaretinin iade-i ziyaretinin İsmet (İnönü) Paşa tarafından gerçekleştirildiği yıldır. 26 Nisan 1932'de Sovyetler Birliği'ne varan İsmet Paşa ve heyeti burada büyük bir ilgiyle karşılanmıştır (Bilge, 1992: 106). Bu gezinin en önemli sonucu Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye verilecek olan 8 milyon dolarlık kredi üzerinde mutabakata varılması olmuştur (BCA, f.30.10. y. 248.677.8.). Türkiye bu kredinin geri ödemesini ürettiği mallar üzerinden yapacaktır.

Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1932 tarihinde yaptığı TBMM açış konuşmasında Sovyetler Birliği yine ismen zikredilmemiştir. Buna rağmen Mustafa Kemal, Türkiye'nin komşuları ve onlarla olan ilişkilerinden kısaca bahsetmiştir: "... Komşularımızla ve bütün milletlerle münasebetlerimiz ciddi, samimî, sulh ve emniyet fikrine müstenit olarak inkişaf etmektedir. Dostlar arasında, dürüst bir vaziyetin muhafazası bizim, daima çok ehemmiyet verdiğimiz bir esastır" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:199-203).

1933 yılı Türk-Sovyet ilişkileri açısından Ekim ayındaki Mareşal Vorosilov ziyaretine kadar durgun bir olarak geçmiştir. 26 Ekim 1933 tarihi Mareşal Vorosilov'un Türkiye'ye yaptığı resmî ziyaretin başlangıç tarihidir. Mareşal ve heyeti Türkiye'de büyük hüsnü kabul görmüş ve kendisi de bu ilgiden oldukça memnun olmuştur. Vorosilov ve heyeti 29 Ekim 1933 tarihinde gerçekleştirilen cumhuriyetin 10. yılının kutlandığı Cumhuriyet Balosuna tam kadro katılmışlardır (Perinçek, 2005:215-217).

Bu arada 1933 sonbaharında Türk-Sovyet sınırında bir hareketlilik yaşanmış ve 3 ay gibi kısa bir sürede 1745 kişi sınırı bir şekilde geçerek Türkiye'ye iltica etmiştir. Bu sistemli kaçışın nedeni Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu büyük kuraklık ve çekilen kıtlığa bağlanmıştır (BCA, f.30.10. y. 116.810.2.).

1 Kasım 1933 tarihindeki TBMM açış konuşmasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir: "... Efendiler. Bu sene, mümtaz bir Sovyet heyetinin cevap ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi, iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur. İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş, on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun da ima yüksek kıymeti haiz olması, beynelminel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir âmil olduğunda tereddüt edilemez (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:203-209). Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal Türkiye'ye gelmiş olan Mareşal Vorosilov'un gezisini ve bu ziyaretin sonuçlarını önemsemektedir. Ayrıca Mustafa Kemal'in sözlerinde iki ülkenin kuruluş yıllarını birbirine benzetmesindeki ortak payda yaklaşımı kadar, 15 senedir geçirilen türlü imtihanlar meselesi de önemlidir. Demek ki her iki ülke arasında çeşilli

zamanlarda çeşitli imtihanlar gerçekleşmiştir ve Mustafa Kemal'de bunu Meclis kürsüsünden paylaşarak duyurmaktadır.

9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da atılan imzalar ile Türkiye Balkan Paketi'ne üye olmuştur. Pakta soğuk bakan Sovyetler Birliği, Türkiye'nin üyeliğine de sıcak bakmamış ve bahsedilen tarihlerde bir süre Türk-Sovyet ilişkilerinde soğukluk yaşanmıştır (Soysal, 1985: 157).

Balkan Paketi sırasında yaşanan ufak gerginlikten sonra Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması sürecinde Türkiye, cemiyet içerisinde zaman zaman Sovyetler Birliği'nin üyeliği konusunda lobi çalışmaları yapmıştır. Bu durum Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden yakınlaşmasında etkili olmuş ve 1934 yılı başka önemli bir gelişme olmadan sona ermiştir.

1 Kasım 1934 tarihli TBMM açılış konuşmasında Atatürk, ne Sovyetler Birliği ne de Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Cumhurbaşkanı'nın 1934 yılı konuşmasında dış politika konuları oldukça az yer tutmuştur.

1934 yılının sonlarında Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Vasif Çınar Bey, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'u makamında ziyaret etmiş ve ikili gittikçe gerginleşen Avrupa ve Alman-Fransız çekişmesi hakkında çeşitli fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Görüldüğü üzere o tarihlerde Türkiye ve Türk diplomatlar Sovyet Dışişleri için fikrine müracaat edilen konumdadır (BCA, f.30.10. y.248.680.1.)

1935 yılı 9 Martında CHP IV. Büyük Kurultayında bir konuşma yapan Atatürk, burada değindiği diğer konuların yanında Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde de durmuştur: "... Sovyetlerle dostluğumuz, her zamanki gibi, sağlamdır ve içtendir. Kara günlerimizden kalan bu dostluk bağına Türk ulusu unutulmaz değerli bir hâtıra bilir. İki memleket arasında her yönden değerler sıklaşmakta ve genişlemektedir. Sovyetler, cumhuriyetimizin onuncu yılında, yüksek delegeleriyle şenliklerimizde hazır bulundular..." (Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1994:60-61).

10 Temmuz 1935 tarihinde dönemin İktisat Bakanı Celal Bayar, beraberinde geniş bir heyetle Sovyetler Birliği'ne resmî ziyarette bulunmuş ve burada önemli temaslar gerçekleştirmiştir. Bu gezi sonucunda özellikle ağır sanayi kuruluşları ve üretim konusunda önemli veriler elde edilmiştir (Perinçek, 2005: 203-204).

Atatürk, 1 Kasım 1935 tarihli TBMM açılış konuşmasında da yine Sovyetler Birliği'ne ve Türk-Sovyet ilişkilerine değinmemiştir. 1934 ve 1935 yıllarında bahsedilen açılış konuşmalarında Sovyetler Birliği'nin olmayışı çok da özel bir durum gibi görülmemektedir çünkü her iki konuşmada da Atatürk genel olarak dış politika konularına çok az değinmiş ve devlet ismi vermekten kaçınmıştır. 1934 ve 1935'te TBMM açılışında Sovyetler Birliği ve Türk-Sovyet ilişkilerine değinmese de Atatürk, yukarıda verdiğimiz 9 Mart 1935 tarihli konuşmasında Sovyetler Birliği ile olan ilişkiler konusunda konuşma metnine göre bir hayli uzun sayılabilecek bir

bilgilendirmede bulunmuş ve adeta 1934 ve 1935 açış konuşmalarında eksik kalan konuyla ilgili boşluğu doldurmuştur.

7 Kasım 1935 tarihinde 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı 10 yıllık bir süre için yenilenmiştir. 11 Nisan 1936 tarihinde ise Türkiye, Lozan Antlaşmasında Boğazlar konusunda taraf olmuş devletlere birer nota göndererek yapılmasını istediği yeni düzenlemeleri açıklamıştır. İlgili devletlerin Türk notasına cevapları çok gecikmemiştir. Konumuz gereği önemli olan Sovyet cevabı ise Türkiye'nin istediği değişiklikleri destekler nitelikte olarak 16 Nisan 1936'da gelmiştir³. 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre'nin Montreux şehrinde başlayan konferans Türk Boğazları ile ilgili kararlar almak amacıyla toplanmıştır. Konferans boyunca boğazlarla ilgili tezini ortaya koyan Türkiye'nin istekleri özellikle Sovyetlerce desteklenmiştir. Türk tezini prensip olarak destekleyen Sovyetler Birliği konferansta özellikle Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin donanmalarıyla ilgili kendi tezini de ortaya atmıştır (Erkin, 1968: 70-79). Konferans tüm tavsiye ve tezlerin dinlenmesinden sonra varılan kararlarla birlikte Türk ve Sovyet temsilcilerinin de imzalaması ile sona ermiştir (Potsheveriya, 2003: 91).

1 Kasım 1936 tarihli TBMM açış konuşmasında ise Atatürk, bakınız Türk-Sovyet ilişkileri konusunda neler söylemiştir: "... Bu münasebetle, karada ve denizde Büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki, on beş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun, ilk gündeki kuvvet ve samimiyetini tamamiyle muhafaza ederek, tabii inkişafatında devam ettiğini beyan etmekte de; ayrıca memnuniyet duyururum" (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:221-231). Görüldüğü üzere Atatürk, Türk-Sovyet dostluğuna önem vermekte ve özellikle de ilk günlerdeki kuvvet ve samimiyetine atıf yapmaktadır. Konuşmanın satır aralarından ise Türk-Sovyet ilişkilerinin zaman zaman çeşitli imtihanlardan geçtiği okunsa da, Atatürk bu imtihanların ayrıntısına girmemiştir.

1937 yılı Avrupa'da tabir yerinde ise suların ısınmaya başladığı yıl olmuştur. Yaklaşan büyük savaşın ayak sesleri 1937'den itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Bu durum devletleri çeşitli önlemler almaya itmiş, Türkiye'de 8 Temmuz 1937 tarihinde Sadabat Paktı'na üye olmuştur (Soysal, 1999:329).

13 Temmuz 1937 tarihinde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Sovyetler Birliği'ne resmî ziyarette bulunmuştur. O güne kadarki karşılıklı Türk-Sovyet heyetlerinin ziyaretlerinde ağırlamalardan taraflar sürekli övgüyle bahsetmişlerdir. Şükrü Kaya'nın gezisi ile ilgili olarak dikkat çeken bir husus ise, heyette bulunan Rahmi Apak'ın daha sonra anılarında bahsettiği Türk heyetinin son derece soğuk karşılandığı meselesidir (Apak, 1998:278).

³ Sovyet cevabının ayrıntıları için bkz. Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.II., T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1994, s.291-294.

7 Eylül 1937 tarihinden itibaren Sovyet ticaret gemilerinin Çanakkale Boğazından Ege Denizine çıkışları Türk Hükümetince yasaklanmıştır. Bu yasak Sovyet gemilerinin güvenliği için alınmış olup⁴, Akdeniz de durum normale dönünce bu yasak kaldırılmıştır (BCA, f.30.10. y.249.683.2.)

1937 yılının son gelişmesi olarak da 8 Ekim 1937 tarihli Türk-Sovyet Ticaret ve Seyrisefarin Antlaşması'nı gösterebiliriz (Soysal, 1993:51).

1 Kasım 1937 tarihinde TBMM'nde son kez açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Atatürk, bu konuşmasında Türk-Sovyet ilişkilerindeki siyasal gelişmelere dair bir bilgi vermemiştir. Daha önceki yıllardaki konuşmalarının aksine bu kez Atatürk, diğer bazı devletleri ismen kullandıysa da, Sovyetler Birliği'ni kullanmamıştır. Konuşmada, Türk-Sovyet ilişkileriyle ilintilendirilebileceğimiz kısım genel olarak Türkiye'nin komşuları ile ilgili sözlerdir: "... Cumhuriyet Hükümetinin, komşularıyla ve diğer büyük küçük devletlerle olan münasebetlerinde, ahenkli bir istikrar ve inkişaf göze çarpmaktadır" (Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1994:65). Atatürk konuşmanın devamında, yapılan anlaşmalara değinirken Sovyetler Birliği ismi metinde geçmiştir: "...Hükümet, bu son sene zarfında, devletlerle olan ticari münasebetlerini, memleketin ekonomik bünyesine uyacak mukavele ve anlaşmalar yaparak tanzim etti. Bunlar arasında Fransa, İngiltere, Almanya ve Sovyet Rusya ile akdedilen mühim ticaret anlaşmaları, bilhassa kaydetmek isterim..." (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açılış Konuşmaları, 1987:231-247). Atatürk, ticaret antlaşmaları konusunda açıklama yaparken Sovyetler Birliği'nin adını en sonda kullanırken acaba diğer antlaşmaların daha önemli olmasına yada diğer devletlerle olan yakınlaşma sürecine göre mi bu sıralamayı yapmıştır bilemiyoruz. Bahsedilen sıralama alfabetik sıra ile olmadığına göre belki de bu şekil tamamen tesadüfidir ama üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur.

Resmî konuşmalarda Sovyetler Birliği yukarıdaki şekilde kullanılırken bazı kaynaklarda Atatürk'ün 25 Temmuz 1938'de yakın çevresine: "...Dış politikamızın temeli Sovyet dostluğudur. Sovyet dostluğuna zarar vermemek şartıyla İngiltere ile bir antlaşmanın faydası olur" dediği yazmaktadır (İleri, 1999:385).

1938 yılı Avrupa'da gergin bir yıl olmuş, savaş havası iyiden iyiye solunmaya başlanmıştır. Bu atmosferde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında önemli gelişmeler yaşanmamış ve yıl daha çok ufak temaslar ve olağan ilişkilerle geçmiştir.

1938 yılı 1 Kasım tarihinde adet olduğu üzere TBMM açılış konuşmasını yapması gereken Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, rahatsızlığı sebebi ile bu görevini yerine getirememiş ve onun yerine konuşmasını Celal Bayar gerçekleştirmiştir. Bu konuşmada Atatürk Türk-Sovyet ilişkileri ile alakalı olarak şunları söylemiştir: "... Büyük komşu ve dostumuz Sovyet İttihadi Cumhuriyeti ile

⁴ Bahsi geçen dönemde Akdeniz'de Sovyet ticari gemilerine karşı kimliği belirsiz denizatlılarca çeşitli saldırılar gerçekleştirilmiş olup, bu saldırılarda bazı Sovyet ticaret gemileri zarar görmüştür.

geçen yıl içinde yeni bir hudut mukavelesi imza edilerek iki memleketin hudut münasebetleri bu suretle iki taraf tecrübelerinin gösterdiği salim esaslara bağlanmıştır. Bu mukavelenin yakında meriyet mevkiine konulması beklenilmektedir” (Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları, 1987:247-259). Metin incelendiğinde Sovyetler Birliği, Türkiye’nin büyük dostu olarak nitelendirilmesine rağmen cümle kurgusu ve söylemlerde eski yıllardaki metinlerde olan coşku ve heyecan hissedilmemektedir. Yine de cümlenin sonu ikili ilişkiler için iyi temennilerle sonlandırılmıştır.

1 Kasım 1938’deki konuşmanın ardından çok geçmeden Türk ulusunun büyük önderi Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 tarihinde hayata gözlerini yummuştur. Ondan sonraki yıllarda TBMM açış konuşmaları yeni cumhurbaşkanlarınca gerçekleştirilmiş olup, Atatürk’ün vefatı ile de bu çalışmanın kapsadığı zaman dilimi sona ermiştir.

SONUÇ

1922’de Rus Çarlığı’nın yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 29 Ekim 1923 tarihinde de Osmanlı Devleti’nin yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Yeni rejimlerin kurulan yeni devletlerle resmileştirilmesinin ardından Türk-Rus ilişkileri yerini, yeni bir terminolojiyle birlikte yaşanan tarihi süreçte Türk-Sovyet ilişkilerine bırakmıştır. Milli Mücadele döneminde her iki ülke emperyalist Batıya karşı birlikte hareket ederken, 1921’de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile her iki hükümet de birbirlerini buldukları ülkenin resmî temsilcileri olarak tanımışlar ve sınırlarını kabul etmişlerdir. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, 1924 Kasım’ında TBMM’ni açış konuşmasında; Rusya ile olan problemlerden ziyade “kadim dostluk” anlayışıyla birlikte, ilişkilerin geliştirilmesi düşüncesini açıkça ortaya koymuştur. Nitekim 1925 yılında Musul Meselesi’nde Sovyetlerin Türkiye’den yana tavır takınma durumu söz konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın bu durumdan hareketle, konuşmasında iki ülke arasındaki emniyetten bahsetmesi ve hemen akabinde Aralık 1925’te Sovyetlerle saldırmazlık antlaşması imzalanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın 1926 Kasım’ındaki konuşmasında Şark sınırlarının güvenli ve problemsiz şekilde çizilmesine vurgu yapmasından sonra, Sovyetlerle siyasi ve ticari ilişkiler geliştirilmiş ve 1927 yılında ticaret antlaşması yapılmıştır. 1927-29 arası dönemde samimi ilişkiler devam ederken, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1 Nisan 1929 tarihinde Sovyetler Birliği’nin öncülüğünde Polonya, Romanya, Letonya, Estonya ülkeleri arasında imzalanmış olan Litvinof Protokolüne katılmıştır. 17 Ekim 1929 tarihinde ise Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz’de Silahların Sınırlandırılması antlaşması imzalanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 1929 yılı ekonomik buhranını dikkate alarak, 1929 Kasım’ında yaptığı açıklamada barışa büyük önem vermiştir. İkinci Dünya

Savaşına giden yol düşünüldüğünde, Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrı, Türkiye açısından önemli olsa gerektir.

1931'de Ruslarla seyri sefain antlaşması imzalanırken, Nisan 1932'de İsmet Paşa'nın Moskova'yı ziyaretinin ardından Ruslardan 8 milyon dolarlık kredi alınmıştır. Cumhuriyetin onuncu yılında (1933) iyi ilişkiler devam ederken, Türkiye'nin 1934'te Balkan Antantı'na imza atması ilişkilerde durağanlığa yol açmıştır. Ancak, Türkiye'nin Sovyetlerin Birleşmiş Milletlere girmesi yönünde lobi çalışmalarında bulunması, ilişkilerin biraz gelişmesine yol açmıştır. 1933-34 Meclis açılış konuşmalarında Sovyetlerden bahsetmeyen Mustafa Kemal Paşa, 1935 yılı CHP kurultayında, ilişkilerdeki dostluğa değinmiştir. 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesinde Sovyetlerin, prensipte Türkiye'nin tezlerini desteklemesi neticesinde Mustafa Kemal Paşa, 1936 Kasım ayındaki konuşmasında ilişkilerin gelişerek devam etmesinden bahsetmiştir. 1937 yılında Avrupa'da ortamın gerginleşmesi ile birlikte, Rus gemilerinin boğazlardan geçişinin yasaklanmasıyla ilişkiler gerilirken, boğazların ticarete yeniden açılmasıyla ilişkilerin düzeldiği görülmüştür.

1937 konuşmasında Sovyetlere yer vermeyen Mustafa Kemal Paşa, 1938 Kasım'ında Celal Bayar'a okuttuğu metninde, Sovyetlerle ilgili hissi cümlelerden ziyade, diplomatik üslup içerisinde 1937 hudut antlaşması çerçevesindeki ilişkilerin geliştirilmesine ve antlaşmanın uygulamaya aktarılmasına dikkat çeken ifadelerle yer vermiştir.

Buraya kadar yapılan izahlardan da anlaşılacağı üzere Atatürk, TBMM açılış konuşmalarında uluslararası gelişmeler ekseninde Türkiye'nin iç politik gelişmelerini de dikkate alarak, yerinde ifadeler kullanmıştır. İfadelerinde seçmiş olduğu cümle ve kelimeler ise, içinde bulunulan şartları açık şekilde ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, f.30.18.1.1. y. 14.35.4.

BCA, f.30.18.1.1. y.16.69.15.

BCA, f.30.10. y. 219.480.42.

BCA, f.30.10. y. 248.677.8.

BCA, f.30.10. y. 116.810.2.

BCA, f.30.10. y.248.680.1.

BCA, f.30.10. y.249.683.2.

2-Kitaplar ve Makaleler

- APAK, Rahmi, (1998), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atatürk'ün *Milli Dış Politikası*, (1994), C.II, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Atatürk'ün *Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, (2006), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atatürk'ün *Türkiye Büyük Millet Meclisi Açış Konuşmaları*, (1987), Ankara, TBMM Basımevi.
- BENHÜR, Çağatay, (2008a), "Türk-Rus Siyasî İlişkileri (1917-1920)", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S.19, s.83-95.
- BENHÜR, Çağatay,, (2008b), "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.24, s.277-313.
- BİLGE, Ahmet Suat, (1992), *Güç Komşuluk – Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- CEBESOY, Ali Fuad, (2002), *Moskova Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları.
- ERKİN, Feridun Cemal, (1968), *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnur Matbaası.
- GÖNLÜBOL, Mehmet – SAR, Cem, (1969), "1919-1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- GÜRÜN, Kâmuran, (1995), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İŞİN, Mithat, (1946), *İstiklal Harbi Deniz Cephesi*, Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları.
- İLERİ, Rasih Nuri, (1999), *Atatürk ve Komünizm*, İstanbul: Scala Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet, (1993), *Rusya Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PERİNÇEK, Mehmet Bora, (2005), *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- POTSHEVERIYA, Boris M., (2003), "Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu", Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- SONYEL, Salahi R., (1995), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SOYSAL, İsmail, (1983), *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SOYSAL, İsmail,, (1985), "*Balkan Paktı (1934-1941)*", Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SOYSAL, İsmail,, (1993), *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993*, İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları.
- SOYSAL, İsmail,, (1999), "*Sadabat Paktı*" Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumu, Ankara.
- ŞAMSUTDİNOV, A.M., (1999), *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, İstanbul: Doğan Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (1981), C.V, Ankara: TBMM Basımevi.
- Türkiye'nin Siyasî Andlaşmaları*, (1992), Derleyen: Ahmet Yavuz, Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- ÜNÜVAR, Veysel, (1997), *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, İstanbul: Göçebe Yayınları.
- YERASİMOS, Stefanos, (1979), *Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Gözlem Yayınları.